

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maša Lesjak

**Preblevanje travme in ohranjanje spomina: Monografije z izpovedmi preživelih
koncentracijskega taborišča Dachau**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maša Lesjak

Mentorica: doc. dr. Maruša Pušnik

**Preblevanje travme in ohranjanje spomina: Monografije z izpovedmi preživelih
koncentracijskega taborišča Dachau**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentorici za vse napotke, pomoč pri diplomskem delu in njeno pozitivno energijo.

Hvala družini, ki mi je omogočila priti do željenega cilja.

In hvala tebi, Nejc za vso podporo pri mojem delu.

Prebolevanje travme in ohranjanje spomina: Monografije z izpovedmi preživelih koncentracijskega taborišča Dachau

V diplomski nalogi se bom posvetila monografijam z izpovedmi preživelih nemškega koncentracijskega taborišča Dachau. Žrtve holokavsta, ki še vedno živijo, berejo zgodbe svojih sotrpinov, zapisane v monografijah, z izpovedmi preživelih, kar jim po moji predpostavki pomaga (začasno) pregnati travmo. Z branjem naj bi si začeli priznavati dogodke in ne več zanikati. Namen je tudi prikazati, kako monografije z izpovedmi preživelih ohranjajo osebni in kolektivni spomin na travmatične dogodke, ki so se dogajali v Dachauu. Vzorca za analizo sta intervjuja s preživelima iz taborišča Dachau in diskurzivna analiza treh monografij z izpovedmi preživelih. Ugotovila sem, da ne morem v celoti potrditi, da so preživelim monografije z izpovedmi pomagale pri prebolevanju travme, saj se intervjuvanca ne spomnita več knjig, ki sta jih brala, poleg tega pa gre pri prebolevanju za nezaveden proces. Potrjujem pa, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju osebnega in kolektivnega spomina. Preživelci pri branju monografije pobrska po svojem spominu in osebni spomin ohrani dlje časa. Ljudem, ki se za žico niso znašli, pa ponudi vpogled v življenje v taborišču in s tem ohranja kolektivni spomin.

Ključne besede: kolektivni spomin, travma, koncentracijsko taborišče Dachau, holokavst monografije z izpovedmi preživelih.

Recovering from trauma and preservation of memory: Monographs with confessions of Dachau concentration camp survivors

The thesis discusses the monographs with confessions of Dachau concentration camp survivors in Germany. The living victims of holocaust read stories from their fellow sufferers that are written in monographs with confessions of the survivors. I believe this helps them to get rid of trauma at least temporary. Reading these stories should help them to acknowledge the stories of Dachau and not deny them. The purpose of my thesis is also to demonstrate how these monographs help to preserve personal and collective memory of traumatic events that happened in Dachau. My samples for analysis are interviews with the Dachau concentration camp survivors and discursive analysis of three monographs with confessions of survivors. I realized that I cannot completely confirm that these monographs helped survivors to recover from trauma because they can no longer remember the books they had read. Besides, recovering is a not self-conscious process. I can confirm that these monographs with confessions help to preserve personal and collective memory. While reading, the survivor goes through his memories and this helps him to preserve them for a longer period of time. People who did not find themselves in a concentration camp receive an insight into the life in a concentration camp and that helps them to preserve collective memory.

Keywords: collective memory, trauma, concentration camp Dachau, holocaust, monographs with confessions of survivors.

KAZALO

1 UVOD	6
2 DRUŽBENO ZGODOVINSKI OKVIR HOLOKAVSTA IN ŽIVLJENJE V DACHAUU .	7
2.1 INDIVIDUALNA IN KOLEKTIVNA TRAVMA PO KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU DACHAU	10
2.2 OSEBNI IN KOLEKTIVNI SPOMIN NA PRIMERU PRIČEVANJ PREŽIVELIH KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA DACHAU	13
3 TRAVMATIČEN SPOMIN IN MOČ POZABLJANJA NA INDIVIDUALNI IN KOLEKTIVNI RAVNI.....	15
4 KOLEKTIVNI SPOMIN IN MONOGRAFIJE Z IZPOVEDMI PREŽIVELIH KOT MNOŽIČNI MEDIJ	18
5 METODOLOGIJA - OPIS INTERVJUJEV IN OBRAZLOŽITEV TEZ.....	19
5.1 ANALIZA PRIČEVANJA BORISA UZARJA	21
5.2 ANALIZA PRIČEVANJA ZDRAVKA PETRIČA.....	25
5.3 ANALIZA MONOGRAFIJ Z IZPOVEDJO PREŽIVELIH TABORIŠČA DACHAU	28
6 ZAKLJUČEK.....	33
7 LITERATURA.....	36

1 UVOD

»Če bi se zgodil čudež
in bi prišli živi od tod,
govorite o tem, pišite o tem,
kaj vse so tu počenjali z nami«

Besede umirajočih tovarišev (Ajdič in drugi 1981, 7)!

Monografije z izpovedmi preživelih predstavljajo medij, ki ohranja osebni in kolektivni spomin na drugo svetovno vojno, ko so ljudi zapirali v koncentracijska taborišča. Taborišče, ki mu bom namenila največ pozornosti, je Dachau. Maurice Halbwachs definira osebni spomin kot skupek posameznikovih spominov njegovega življenja. Poudarja pa, da posameznik potrebuje izkustva iz zunanosti. Pravi, da individualni spomin »ni povsem osamljen in zaprt. Človek se mora velikokrat sklicevati na spomine drugih, da bi evociral lastno preteklost« (Halbwachs 2001, 56). Tako so svoje individualne in hkrati kolektivne spomine nabirali tudi preživeli koncentracijskega taborišča Dachau. Na podlagi osebnih izkustev preživelih koncentracijskega taborišča Dachau so kasneje začele izhajati tudi monografije z izpovedmi. V njih opisujejo svojo zgodbo od deportacije do srečne vrnitve nazaj v domovino. Na takšen način so ohranili svoj spomin, hkrati pa so omogočili drugim preživelim, da se sklicujejo na njihove spomine in obudijo svojo zgodovino. Gre za način, kako se posamezniki spominjajo svoje preteklosti in nanjo ohranjajo spomin s pomočjo monografije kot medija. Poleg tega pa drugim preživelim, ki te monografije berejo, pomagajo pri prebolevanju travme, saj pride do faze priznavanja travmatičnega dogodka.

Napisane monografije z izpovedmi preživelih so ljudem po svetu ponudile možnost izkustva taborišča, kljub temu da se znotraj taboriščnih žic niso nikoli znašli. Halbwachs bi takšen spomin opredelil kot kolektivni, saj gre za skupinski dogodek, ki je v globalnem svetu pustil veliko sled. Kolektivni spomin se veže na vse tiste, ki so koncentracijsko taborišče Dachau doživeli, in tudi tiste, ki ga niso in o tem sedaj zgolj berejo. Pri monografijah z izpovedmi gre za zapisano zgodovino, kjer lahko posamezniki ob branju dobijo ne samo podobe o tistem času, ampak celoten miselni duh. Opirala se bom na spomin družbe, ki je taborišče Dachau doživela. Halbwachs pravi, da »spomin neke družbe se izteza tako daleč, do koder se more, se pravi do tam, kjer še doseže spomine skupin, iz katerih je sestavljena. Če bi bila dolžina človeškega življenja dvakrat ali trikrat daljša, bi bilo polje kolektivnega spomina, merjeno v časovnih enotah, veliko bolj razprostranjeno« (Halbwachs 2001, 90).

Namen moje diplomske naloge je prikazati, kako monografije z izpovedmi preživelih koncentracijskega taborišča Dachau pomagajo pri ohranjanju osebnega in kolektivnega spomina na ta travmatični dogodek ter pri začasni odstranitvi travme. Za primer ohranjanja kolektivnega spomina sem si izbrala tri monografije z izpovedmi preživelih (Josefa Maria Imma Mack: Zakaj ljubim azaleje, Ivan Vouk: Dachau, Franc Jeza: Spomini iz taborišča). Z dvema intervjujema preživelih Dachau sem ugotavljala, na kakšen način so jim monografije z izpovedmi preživelih pomagale pri prebolevanju travme. Že na samem začetku mi je pri prikazovanju življenja v taborišču, spomini nanj in prebolevanju travme pomagal Miloš Poljanšek. Preživel je taborišče Neuengamme v Nemčiji in napisal monografijo z izpovedjo o dogajanju v taborišču. Pomagal mi je tudi pri iskanju preživelih posameznikov taborišča Dachau. Intervjuja, ki sem ju opravila februarja in aprila 2013, sta polstrukturirana. Opravila sem ju z: Borisom Uzarjem in Zdravkom Petričem.

Teze v diplomski nalogi

1) Monografije z izpovedmi preživelih pomagajo ostalim preživelim koncentracijskega taborišča Dachau, da upravljajo z bolečino in s travmatičnimi spomini, medtem ko berejo zgodbe v tovrstnih monografijah z izpovedmi preživelih. Branje drugih zgodb jim pomaga obnoviti njihovo zgodbo, dogodke si začnejo priznavati in ne več zanikati, kar naj bi tudi bila ena izmed faz samega prebolevanja travme.

2) Monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju osebnega spomina preživelih iz koncentracijskega taborišča Dachau.

Branje monografij z izpovedmi preživelih pomaga preživelim obnavljati njihovo zgodbo iz taborišča.

3) Monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo h kolektivnemu spominu celotne družbe. Tudi tisti, ki dogodka niso doživeli, imajo možnost prebrati zgodbe preživelih in ohranjati spomin.

2 DRUŽBENO ZGODOVINSKI OKVIR HOLOKAVSTA IN ŽIVLJENJE V DACHAUU

Beseda »holokavst« izhaja iz grške besede »holokaustos«. »Hólos« pomeni celota, »kaustrós« pa zažgan. V grški in rimski mitologiji holokavst pomeni žgalna daritev, vendar v mitološkem

smislu gre za daritev živali, ki se potem popolnoma sežge. Torej nam že izvor besede nakaže na pomen besede.

Holokavst se je začel izvajati leta 1941 (med drugo svetovno vojno) na pobudo nacistične Nemčije. Njihov prvotni namen je bil iztrebljenje evropskih Judov. »Holokavst je bilo sistematsko in birokratsko preganjanje in pobijanje, ki ga je podpirala država. Pripadniki nacističnega režima so s sodelavci ubili približno 6 milijonov Judov. Ciljali pa so tudi na druge skupine zaradi njihove zaznamovane "rasne manjvrednosti": Rome (Cigane), invalide in nekatere pripadnike slovanskega rodu (Poljake, Ruse in druge). Druge skupine so bile preganjane zaradi političnih in vedenjskih razlogov, med njimi so bili tudi komunisti, socialisti, Jehovove priče in homoseksualci« (OSCE 2006, 3). Iztrebljanje pa se je izvajalo v koncentracijskih in uničevalnih taboriščih, ki so bila nastanjena po vsej Evropi. »Koncentracijska taborišča so postala eno glavnih sredstev za doseg nacionalsocialističnih ciljev na področju rasističnega preganjanja« (Ajdič in drugi 1981, 12). Na tem mestu pa je potrebno vseeno ločiti med pravimi koncentracijskimi taborišči in uničevalnimi, imenovanimi tudi končne rešitve. Prvi so namenjeni počasni usmrtitvi človeka z delom, drugi pa zgolj ubijanju (Ajdič in drugi 1981, 12). V uničevalna taborišča so pošiljali invalide in ostale ljudi, nesposobne za delo, saj od njih niso imeli nobene koristi.

V svojem diplomskem delu se bom na termin »holokavst« osredotočala kot na genocid nad skupinami ljudi, ki so jih želeli Nemci izločiti iz družbe. Središče moje raziskave bo predvsem na zaprtju slovenskih posameznikov v koncentracijsko taborišče Dachau. »Kako se je nemškemu okupatorju mudilo uničiti slovenski narod, pove že to, da je nameraval v nekaj mesecih izgnati od 220.000 od 260.000 Slovencev ali vsakega tretjega človeka, ki je živel pod nemško okupacijo, da je nameraval naseliti od 60.000 do 100.000 nemških kmetov in obrtnikov in da je zatrjeval, kako se bo tu najpozneje v petih letih govorilo samo še nemško« (Filipčič 2002, 16).

Začetek nemških taborišč sega v čas pred Hitlerjem, ko so obstajali zapori, kamor so zapirali nasprotnike, predvsem »komuniste, požigalce rajhstaga in druge marksistične funkcionarje, ker jih ni mogoče stalno imeti v rednih zaporih« (Ajdič in drugi 1981, 8). Kmalu pa so ti privatni zapori prerasli v t. i. taborišča in začeli so iskati zapuščene gradove, tovarne in kamnolome. »Za taborišče Dachau so izbrali opuščene zidane barake nekdanje smodnišnice, ki je bila zgrajena med 1. svetovno vojno, a so jo morali v skladu z versajsko pogodbo opustiti« (Ajdič in drugi 1981, 9). Prvo koncentracijsko taborišče je bilo ustanovljeno 22.

marca 1933 v mestu Dachau. Že tisto noč pa so vanj pripeljali prvih 60 jetnikov. »Nemške Jude so pripeljali v taborišče šele po kristalni noči v novembru 1938« (Edkins 2003, 137). »Dachau leži približno 16 km severovzhodno od Münchna, ob cesti, ki drži proti Ingolstadtu. Mesto je delno zgrajeno na griču, ki obvladuje okolico. Skozenj teče tudi reka Amper, zemlja pa je bila last rodbine Wittelsbachov (dachauski grofje)« (Ajdič in drugi 1981, 8).

Na začetku taborišče še ni bilo popolnoma urejeno. V barakah ni bilo ne postelj ne mrež, vsak jetnik je dobil le svojo odejo. Taboriščnikov pa je bilo vsak dan več. »Sprva so prebivali v taborišču skoraj izključno politični jetniki, v glavnem komunisti. Jetnikov je bilo v 1934. letu 3000 in razdeljeni so bili na 10 čet: 8 čet političnih, 1 četa Židov, emigrantov, homoseksualcev in jehovcev ter 1 četa »asocialnih« jetnikov« (Ajdič in drugi 1981, 11). Po dachauskem zgledu so bila ustanovljena tudi druga taborišča: Sachsenhausen, Buchenwald, Mauthausen idr. Vseh barak v Dachauu je bilo 34, baraka 24 pa je bila namenjena jugoslovanskim jetnikom. Kmalu pa so barake postale prenatrpane. Ena baraka je bila namenjena za približno 45 oseb, na koncu pa se je v eni baraki nahajalo tudi od 500 do 800 ljudi. Dachau je imel tudi svoje plinske celice, ki naj ne bi bile nikoli uporabljene, krematorij, vislice in manjše strelišče. Imeli so tudi operacijske prostore, ki pa jih niso uporabljali za zdravljenje, ampak za morjenje ljudi.

»Jetniki so bili označeni na levi strani suknjiča in desni hlačnici s številko, ki so jim jo dodelili takoj po prihodu. To je bilo glavno razpoznavno znamenje. Drugo osnovno znamenje je bil barvni trikotnik, imenovan »Winkel«, ki je vsakomur že od daleč kazal, s katero kategorijo jetnika ima opravka« (Ajdič in drugi 1981, 50). Glede starosti pa Dachau ni imel nobenih omejitev. Zloglasno sporočilo Dachaua je bilo: »Arbeit macht frei« oziroma "Delo osvobaja!" »Besede, ki so bile pri vhodu v taborišče z velikimi črkami vkovane v velika vrata, ki so vodila v dachausko taborišče, so bile velika prevara« (Filipčič 2002, 111). V resnici je za jetnike to pomenilo strašno kazen in popolno izčrpanje, ki jih je popeljalo v smrt. Opravljati so morali razna dela: izsuševalna dela na močvirju, dela v čevljarskih in krojaških delavnicah, v mizarstvu, ključavničarstvu, klavnici itd. Bili so jetniki, ki so jih uničevali z delom. »Včasih so morali ves dopoldan kopati globoke jame in odvažati zemljo nekaj sto metrov daleč na kup, popoldne pa so morali isto zemljo voziti nazaj in jame zasuti« (Ajdič in drugi 1981, 65). Delovni čas so ves čas podaljševali (tudi na več kot 11 ur na dan), hrana pa je bila skromna. Za zajtrk so dobili pol litra kavnega nadomestka, za kosilo liter redke juhe s kolerabo ali zeljem, enkrat tedensko liter juhe z makaroni, za večerjo pa jim je 4-krat tedensko pripadalo 20-30 g klobase/sira/marmelade, 350 g kruha in $\frac{3}{4}$ l čaja, 3-krat tedensko pa manj kot liter

juhe in 2 do 3 krompirji. Vendar so tudi to proti koncu vojne manjšali. »Obroke vseh tistih, ki so umrli podnevi, si je prilastilo osebje (kapoji, blokači, štabaki), ki je večkrat to možnost izrabilo za uboj. Tako so mrtvi jetniki hranili žive« (Ajdič in drugi 1981, 100). Podobno je o hrani v taborišču povedal tudi Boris Uzar, eden izmed preživelih Dachaua. »10 g kruha smo dobili, drugače pa bolj taka hrana - korenje, repa, zelje in grenek "kofe"« (Uzar 2013). Na jetnike pa je v taborišču poleg lakote, mraza in dela prežalo še cel kup drugih nevarnosti, kot so na primer uši in epidemije. »Vsak dan smo samo uši stiskal', okrog 100 uši. Tisti, ki se niso sami "rihtali," je vse šlo. V Dachauu pa so bile še stenice. Stenica je še hujše kot uš, peče in smrdi. To je bilo v posteljah v špranjah, tam so se zadrževale« (Uzar 2013).

Vse njihove muke v taborišču so ob osvoboditvi rešili Američani. Zavladalo je veselje, sreča in nepopisno navdušenje. »V Dachauu je bilo osvobojenih okrog 32.000 jetnikov« (Ajdič in drugi 1981, 189). Kljub temu pa je na njih prežala nova nevarnost – hrana. Mnogo taboriščnikov je umrlo zaradi preobilice hrane, saj njihov organizem tega ni bil vajen. »Dva dni pred prihodom Američanov je približno 7000 jetnikov moralo korakati južno pod nadzorom SS-stražarjev. Mnogo jih je umrlo. Dachau je bil končno osvobojen 29. aprila 1945« (Edkins 2003, 137). »Točnega števila ljudi, ki so šli skozi dachausko taborišče, ni mogoče ugotoviti, ocene pa govore, da jih je bilo precej več kot 250.000« (Filipčič 2002, 110).

2.1 INDIVIDUALNA IN KOLEKTIVNA TRAVMA PO KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU DACHAU

Več kot pol stoletja je že minilo od druge svetovne vojne, vendar njegovi njegove žrtve še vedno čutijo bolečino. »Spomin na doživeto ali prizadejano travmo je sam po sebi travmatičen, saj njegovo obujanje boli ali vsaj vznemirja« (Levi 2003, 18). Travmatičen dogodek, kot je preživetje koncentracijskega taborišča Dachau, je težko preboleti. »Nacistični koncentracijski in iztrebljevalni kampi predstavljajo najbolj nemoralen vir travme, tako v smislu izpostavljanja travmatičnemu dogodku kot tudi intenzivnosti škode, ki so jo zadali žrtvam« (Starman 2001, 17). Veliko preživelih ga pravzaprav nikoli dokončno ne preboli, ampak jih travmatični spomini spremljajo na vsakem koraku njihovega življenja. »Travmo tako hkrati opredeljuje narava travmatičnega dogodka samega in njegove posledice, se pravi, dolgotrajne psihološke poškodbe. Z drugimi besedami: da je dogodek travmatičen, mora biti tako boleč, da povzroči travmo pri večini ljudi, ne glede na specifične lastnosti vsakega posameznika ali celo na t. i. razlike v kulturnih pripadnostih« (Starman 2006, 134).

Posameznikov ne prizadene samo individualno, ampak pusti posledice tudi na kolektivni ravni. Teze kolektivne oziroma družbene travme je razvil avtor Kai Erikson, ki je svoj argument gradil ob predpostavki, da »lahko govorimo o travmatski skupnosti kot nekaj, kar se razlikuje od zbora travmatskih oseb« (Erikson v Starman 2001, 42). Ker se travma najprej začne pri posamezniku in šele nato na kolektivni ravni, se bom naprej posvetila individualni travmi, nato pa šele kolektivni, ki je za dano analizo pomembnejša. »Konceptualizacija travme tako na individualni kot tudi na kolektivni ravni je ključnega pomena za natančno predstavitev njenega dolgoročnega učinka« (Starman 2001, 10).

V Dachau so zajeli pripadnike različnih kultur in jih izpostavljali nenehnemu nasilju, mučenju in zlorabi. Na vseh posameznikih je to pustilo dolgotrajne rane. Psihologinja Judith Herman pravi, da »je glavna lastnost travmatskega dogodka ta, da zbuja občutek nemoči in popolne groze« (Herman v Starman 2006, 135). Njihov vsakdanji svet, ki so ga bili vajeni, se je porušil. Tudi ko so taborišče že zapustili, so čutili posledice, tako fizične kot psihične. Izgubili so zaupanje v ljudi, občutek varnosti in naklonjenosti je izginil, imeli so občutek nenehne pričakovane nevarnosti, njihov pogled na svet pa je globoko pesimističen (Starman 2006, 136). Porušila se je tudi njihova predpostavka o pravičnem in urejenem svetu, vidijo zgolj svet brez smisla. »Sistem, v katerem dobre, nedolžne ljudi in otroke stradajo, mučijo, ponižujejo in pobijajo kot mrčes, uniči temeljno predpostavko o delovanju sveta« (Starman 2006, 135). Zaradi opravljanja dejavnosti, kot so kraja kruha za preživetje, prisiljeno sodelovanje pri umoru posameznika, čiščenje krematorija, »spremljanje jetnikov v plinske celice, pregledovanje trupel in odstranjevanje zlatih zob in dragocenosti, ki so jih žrtve skrile v telesu«, so kasneje občutili sram, krivdo in nevrednost (Starman 2006, 137). Gre za dejanja, ki jih v realnem svetu ne bi sicer nikoli počeli.

»Krivda preživelih je splošen termin za več občutkov krivde in samoobtožitve jetnikov koncentracijskih taborišč: krivda zaradi preživetja, medtem ko jih je mnogo umrlo; krivda zaradi premalo trpljenja; krivda, ker so se premalo potrudili, da bi rešili druge« (Starman 2001, 21). Kljub temu da so grozno trpeli, jih je pokonci vsak dan držala zgolj volja do življenja. »Po nekaj tednih ali mesecih jih je pomanjkanje, ki so mu bili izpostavljeni, pripeljalo do tega, da so se trudili samo še preživeti in so se vsak dan borili proti lakoti, mrazu, utrujenosti in udarcem« (Levi 2003, 37). Barbie Zelizer pravi, da se posamezniki, soočeni z javnim travmatskim dogodkom, vedejo netipično. Po travmatskem dogodku se posvetijo osebnim vlogam – kot starši, otroci ali soprogi (Zelizer 2002, 2). Zagovarja tudi

tezo, da posamezniki lažje prebolijo travmo, če pridejo v stik z drugimi, ki so doživeli enak dogodek.

Prva stopnja prebolevanja travme je po besedah Starmanove ustvarjanje varnosti. »Preživeli morajo najprej dobiti nazaj občutek varnosti« (Starman 2001, 103). Ustvariti si morajo varnostno območje, kjer se bodo počutili dovolj varno, da bodo lahko rekonstruirali svojo travmo in se z njo soočili. Na drugi stopnji prebolevanja travme se preživeli sooči s celotno poglobljeno zgodbo travme v smislu detajlov. »Rekonstrukcija travme pomaga preživelim obnoviti njihovo zgodovino in jim omogoči integrirati izkušnjo travme v njihovo življenjsko zgodbo ter vzpostavi občutek nepretrganosti s preteklostjo« (Starman 2001, 103). Poleg tega pa avtorica kasneje poudarja, da so ti posamezniki pred popolno rekonstrukcijo travme ujeti v dva svetova: »v realnost travme in v vsakdanje realno življenje« (Starman 2001, 128). Kasneje sledi še faza obžalovanja, ki je najbolj strašljiv del prebolevanja. Gre za fazo, ki se je ne da preskočiti ali pospešiti. »Preživelih je večkrat tudi strah, da ko si bodo enkrat dovolili žalovati, ne bodo mogli nehati. Strah jih je tudi zaradi tega, ker se bodo morali soočiti z bolečino, ter zaradi ponosa« (Herman v Starman 2001, 206). Zadnja stopnja prebolevanja travme je reintegracija v širšo skupnost. »Žrtve, ki so s časom prišle do te stopnje, so rekonstruirale svoj občutek za varnost, integrirale travmo v svojo življenjsko zgodbo in v širšo skupnost, žalovale za umrlimi ter bile pripravljene na ponovno učenje zaupanja« (Starman 2001, 104).

Travma po koncentracijskem taborišču je tako individualna kot tudi kolektivna. Izhaja iz posameznikove travme, ki jo je doživel ob določeni tragediji. »Medtem ko se preživeli ukvarja s svojo tragedijo, sodeluje tudi v oblikovanju kolektivnega razumevanja in izkušnje travme« (Starman 2001, 10). S tem ko so nacisti ubili populacije različnih nacij in pripadnosti, so uničili tudi njihove skupnosti, unikatno kulturo in njihovo posest. »Zgodovina določene nacije je tesno povezana s kolektivnim spominom njenih prebivalcev, saj različne zgodovinske reprezentacije in podobe nenehno povezujejo sedanost s preteklostjo in ljudem ponujajo okvire za interpretacijo preteklosti in za upravljanje s sedanjo živečo realnostjo (Hardt in Brennen v Pušnik 2011, 80). Tako lahko govorimo o kolektivni travmi, ki zadeva celotno kulturo, nacijo in ne zgolj enega posameznika. Kolektivno travmo si deli množica ljudi, ki je lahko različne velikosti. »Nasprotno od individualne travme, ki se dotakne direktno posameznika, je kolektivna travma sekundarna, izhajajoča travma iz individualne« (Starman 2001, 10). Spremenijo pa tudi vsakdanje življenje. »Taborišča so bila zlasti v zadnjih letih

vojne obsežen in kompleksen sistem, ki je bil tesno prepleten z vsakdanjim življenjem države« (Levi 2003, 10). Takšni dogodki pustijo posledice tudi na »ekonomiji, zdravju, izobrazbi, družbenem redu, infrastrukturi in ugodju posameznika, njegove družine in soseske. Tega učinka se ne da rešiti kratkoročno, ampak se lahko zavleče v prihodnost in ima globok učinek na identiteto, družbeni odnos in prihodnji javni red« (Wicke in Silver 2009, 1). Na nek način so podobni naravnim nesrečam, vendar pri teh lahko pride do opozoril in možnih priprav izoginitvi nesreče. Tudi kolektivna travma se preboleva na podoben način: »Zahteva po vrnitvi v preteklost skupnosti, spominjanje dejstev in postavljanje le-teh v kronološko ureditev, aktivacija pripovedi ter rekonstrukcija prepričanj in vrednot« (Starman 2001, 131). Kot pravi Kai Erikson, lahko travma ustvari skupnost in lahko služi kot vir skupnosti, enako kot to stori skupni jezik ali skupno družbeno ozadje« (Erikson v Starman 2001, 131). Barbie Zelizer pa pravi, da se kolektivna travma lahko odpravi tudi z zblizanjem posameznikov, ki se soočijo z dogodkom. Kolektivne travme v skupnosti ni moč odstraniti, dokler se z njo ne spopadejo posamezniki (Zelizer 2002, 2). Dve skupini preživelih ponazarjajo edino delovanje na ravni skupnosti: empatični (člani iste skupnosti) in simbolni (skupnost sama). Empatični preživeli so prizadeti predvsem skozi procesa identifikacije s preživeli in z žrtvami, ki so bili člani njihove skupnosti. Simbolni preživeli pa na drugi strani trpijo predvsem iz kumulativnega učinka posameznih travm na skupnost kot celoto in zaradi splošnega uničenja skupnosti« (Starman 2001, 4).

2.2 OSEBNI IN KOLEKTIVNI SPOMIN NA PRIMERU PRIČEVANJ PREŽIVELIH KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA DACHAU

Pri definiciji, kaj je kolektivni in osebni spomin, si avtorji niso enotni in ga definirajo drugače, saj se pojavlja tudi na različnih znanstvenih področjih. Največkrat se ga uporablja za definicijo preteklega spomina posameznika in družbe. Spomin posameznikom in družbi omogoča obnavljanje nečesa, kar so že doživeli.

Teoretiziranja individualnega in kolektivnega spomina se je med prvimi lotil Maurice Halbwachs, ki je bil Durkheimov učenec in je po njem povzel tudi nekaj idej. Loči se od biološkega razumevanja spomina in ga razume kot nekaj družbenega. Halbwachs osebni spomin močno povezuje z družbo in pravi, da osebni spomin ne more obstajati brez kolektivnega. »Naši spomini ostanejo kolektivni in nam jih prikličejo drugi celo tedaj, ko gre

za dogodke, v katere smo bili vmešani zgolj mi sami, in za predmete, ki smo jih videli samo mi. V resnici nikoli nismo sami« (Halbwachs 2001, 24). Kljub temu da Halbwachs loči individualni spomin od kolektivnega, se individualni ves čas ovijajo okoli kolektivnega. Vendar pa se med seboj ne mešajo. Naši spomini bodo vedno drugačni od nekoga drugega, bodo pa našli neko skupno točko in bodo tako postali kolektivni. Halbwachs pa poudarja, da je potrebno ločiti toliko kolektivnih spominov, kolikor je skupin (Halbwachs 2001, 118). Podobno pravi tudi Assman: »Vsak posameznik je del več različnih skupin in zato se ukvarja tudi z več različnimi samopodobami in spomini« (Assmann 1988, 127). Torej je posameznik hkrati udeležen v več skupinah in posledično tudi v več kolektivnih spominih. Pomembno je, da z njimi vzpostavlja redne stike, drugače bodo njegovi spomini zbledeli in v skupnem spominu ne bomo našli več dovolj stičnih točk, da bi se razumeli. »Potrebno je še, da se naš spomin ni nikoli prenehal usklajevati z njihovim in da obstaja dovolj stičnih točk med obema spominoma, da bi se spomin, na katerega nas opozarjajo, lahko rekonstruiral na skupni podlagi« (Halbwachs 2001, 33).

Jan Assmann se želi v definiciji spomina odmakniti od vsakdana in ga razdela na tri dele: družbeni, politični in kulturni spomin. Kulturni spomin ima »fiksno točko, kot je na primer dogodek iz preteklosti, katerega spomin se ohranja skozi kulturni red (besedila, obredi, spomeniki) in institucionalno komunikacijo (recitacija, praksa, spoštovanje)« (Assmann 1988, 129). V mojem diplomskem delu bo zame pomemben ravno kulturni spomin, saj se skozi monografije z izpovedmi preživelih (besedila), skozi sestajanja preživelih na letnih srečanjih (obredi) in skozi obujanja spominov s postavitvijo spomenikov ohranja kolektivni spomin.

»Koncentracijska taborišča so se zarežala v kolektivni spomin tedanjih slovenskih generacij. Še bolj to velja za osebni spomin preživelih. Neizbrisani spomin na preživeto jim je v marsičem usmerjal nadaljnje življenje« (Poljanšek 2002, 12). Gre za skupno točko generacije, ki je živela takrat in le redki še vedno živijo in se koncentracijskih taborišč spominjajo skupaj. Danes ga ohranjajo z vsakoletnimi obredi, kot je odhod v muzej taborišča Dachau, in s prireditvami, namenjenimi poklonu žrtev, sočustvovanju in ohranjanju spomina. »Prvi vikend v juniju je srečanje preživelih taboriščnikov v Ljubelju« (Poljanšek 2013). Poljanšek omenja, da tudi te svečanosti pustijo svoje vtise: »Mene je prizadelo tako, da mi je žena rekla popoldne, da nisem bil za nobena pogovarjanja. Obnavljaš v spominu drobne in manj drobne dogodke, ki so te tako čustveno prizadeli, a si še vedno preživel. Mi smo bili štirje fantje in jaz sem še živ in lahko to najbolj neposredno pripovedujem« (Poljanšek 2013).

Halbwachs pravi, »da lahko ena ali več oseb, s tem da združijo svoje spomine, zelo natančno opišejo dejstva ali predmete, ki so jih videli hkrati z njimi, in celo obnovijo cel niz naših dejanj ali besed v določenih okoliščinah, ne da bi se mi spominjali česar koli od vsega tega« (Halbwachs 2001, 25). Tako se odvija tudi pri preživelih na srečanjih. Skupaj lahko do potankosti opišejo dogodke, ki so se zgodili. To pa, kot pravi Maurice Halbwachs, daje tudi zanesljive dokaze, da se je dogodek resnično zgodil (Halbwachs 2001, 25). Avtorica Barbie Zelizer pa poudarja: »noben spomin ne reflektira vsega, kar je znano o določenem dogodku, osebi ali problemu. Spomin je podoben mozaiku, kjer se generira veljavna vizija v repertoarju z drugimi pogledi na preteklost« (Zelizer 1998, 4). Zato lahko vsi preživeli skupaj ustvarijo pravi mozaik iz spomina na taborišče.

Primo Levi se je prav tako zanimal za spomin in ga definiriral kot: »človeški spomin je čudovito, a varljivo orodje ... Naši spomini niso vklesani v kamen, marveč z leti bledijo, pogosto pa se spreminjajo ali celo razraščajo, ker vsrkavajo tuje prvine« (Levi 2003, 17). Opozarjal je na njegovo minljivost in uporabo tujega spomina.

V mojem diplomskem delu bodo k ohranjanju kolektivnega spomina največ doprinesle monografije z izpovedmi preživelih. Predstavljajo medij, kjer gre za kroženje različnih reprezentacij. Tako kolektivni spomin opredeljuje tudi Maruša Pušnik. Pravi, da na nastanek kolektivnih mentalnih struktur v določeni družbi vpliva kroženje različnih reprezentacij (Pušnik 2005, 408). Pomembno je, da se osebni in kolektivni spomin v družbi ohranjata, da ostajajo spomini na vojne čase ter da jih sedanost ne povozi in zavrže v preteklost. To pa nam lahko uspe z branjem knjig, s širjenjem zgodb iz taborišča ustno ali preko katerega drugega medija.

3 TRAVMATIČEN SPOMIN IN MOČ POZABLJANJA NA INDIVIDUALNI IN KOLEKTIVNI RAVNI

Nemogoče je podati univerzalno priporočilo, kako preboleti travmo. Ali o njej spregovoriti ali ne, je stvar posameznika. Če spregovorijo o svoji izkušnji za žico, obstaja možnost emocionalnega ravnotežja in olajšanja. Nekaterim posameznikom je to resnično pomagalo. Na ta način izpovedo zgodbe, ki jih skrivajo globoko v sebi. Da pa nam te zgodbe sploh zaupajo, si moramo pridobiti njihovo zaupanje, saj gre za osebne stvari, ki jih ne želijo deliti z vsako osebo. B. A. van der Kolk in Onno van der Hart sta definirala travmatični spomin kot

»izolirano območje velike izkušnje, ki mora biti strnjena skupaj z obstoječo mentalno shemo in transformirana v pripoveden jezik« (Kolk in Hart v Starman 2001, 129). Pomembno je povezati pričevanja preživelih tudi z močjo pozabljanja tako na osebni kot tudi kolektivni ravni, saj se kolektivni spomin navezuje tudi na kolektivno moč v pozabljanju.

»Kolektivni spomin je na splošno razumljen, da vključuje pripoved in reprezentacijo preteklosti, medtem ko je nasprotno kolektivna pozaba dušenje in utišanje preteklosti« (Vinitzky-Seroussi in ChanaTeeger 2010, 1103). To velja še posebej danes, saj so preživeli stari že čez 80 let in so v svojem življenju doživeli že mnogo več kot samo taborišče Dachau. Poleg tega so ga danes že tudi sami nekoliko potisnili v pozabo in se od njega oddaljili. »Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ga ne bi še bolj bolelo ...« (Levi 2003, 18). In na tem mestu pride do pozabljanja zaradi potlačitve spomina, saj želijo s svojim življenjem nadaljevati normalno in se oddaljiti od travmatične izkušnje. »Transformacija travmatičnega dogodka v pripoved se sooči tudi z močjo pozabljanja. Celotno najbolj močne travmatične izkušnje izgubijo svoje detajle in vplivnost, ko so deljeni. Za razliko od tega pa nekateri spomini pridejo kar brez opozorila« (Starman 2001, 130). Huysen pravi: »Že Freud nas je učil, da sta spomin in pozabljanje neločljivo povezana, spomin je forma pozabljanja in pozabljanje je forma skritega spomina« (Huysen 2003, 17).

O moči pozabljanja govori avtor Maurice Halbwachs, ki pravi, da posamezniki »gredo po poti, ki ne seka več poti, ki so jo zapustili, in ki jih celo čedalje bolj oddaljuje« (Halbwachs 2001, 30). Bolj kot se oddaljujejo od skupine, bolj bledijo njihovi spomini. Skupine, ki so se ustvarjale v taborišču Dachau, so bile precej kratkotrajne, saj so jih velikokrat premeščali v razne podružnice taborišča Dachaua. Tako so si ustvarili več majhnih in kratkotrajnih skupin, kmalu pa so se začeli od njih oddaljevati. Zato se najbrž ne bodo spominjali vseh članov skupine, saj so z mnogimi že izgubili stik in so svojo življenjsko pot nadaljevali drugje. To pa enostavno zato, če parafraziram Halbwachsa: »ker nimamo več dovolj moči za pozornost, da bi ostali hkrati v odnosu s to skupino in z drugimi skupinami, s katerimi smo nedvomno tesneje in bolj aktualno povezani« (Halbwachs 2001, 32). Spomini na taborišče so preživelim v njihovem vsakdanjem dnevu tudi težje dostopni in bolj oddaljeni, saj gre za skupine, s katerimi niso neposredno vsak dan v stiku.

Tudi Primo Levi se dotakne moči pozabljanja in pravi, da »poznamo nekaj mehanizmov, ki potvarjajo spomin: travme – pa ne le možganske; ... Toda spomin tudi v normalnih razmerah počasi peša, obrisi bledijo in prihaja tako rekoč do fiziološke pozabe, ki prizanesle le redkim

spominom« (Levi 2003, 17). Pravi, da vaja, kot je pogosto obujanje spominov, ohranja spomine sveže in žive. Na takšen način so najbrž tudi preživeli travmatičen spomin ohranili toliko časa, saj so ga, ko so bili pripravljene, povedali mnogim ljudem. Nekateri so o svojih spominih napisali celo monografijo z izpovedjo. Levi pa vseeno opozarja, da spomin, ki ga prepogosto obujamo, rad okosteni v stereotip (Levi 2003, 17). Podobno pa zagovarja tudi Huyssen, ki pravi, da »vsak akt spominjanja s seboj nosi tudi dimenzijo izdajstva, pozabljanja in odsotnosti« (Huyssen 2003, 4).

Moč v pozabljanju pa se loči tudi na individualni in kolektivni ravni. »V nasprotju individualnega spomina, kjer njegova moč pojenja s časom, moč kolektivnega spomina s časom narašča, prevzema nove zaplete, nove odtenke in nova zanimanja (Zelizer 1998, 3). Kolektivni spomin se s časom tudi preoblikuje, saj ga oblikuje družba. »Preteklost je rekonstruirana glede na obstoječe dominantne diskurze v družbi, ki se razširjajo z različnimi komunikacijskimi praksami in vodijo množice ljudi, da obujajo takšne spomine, jih vzdržujejo in nanje pristajajo« (Pušnik 2011, 82).

Ko pride do dejanskega pogovora o travmatičnem dogodku, posamezniki naletijo na težavo. Večkrat se zazrejo v kakšen predmet, kjer si vizualizirajo stvari, ki so jih doživeli. To sem opazila tudi med opravljanjem intervjujev. Ponovno občutijo bolečino v sebi, ki v njih nikoli ne bo zbledela. »Bolj kot se posamezniki približujejo področju travmatičnega spomina, težje najdejo besede, s katerimi bi jih lahko opisali. To pa zato, ker travmatičen spomin ni enak vsakdanjemu spominu. Spomin na travmatične dogodke je vnesen v nekontroliran del telesa in psihe preživelega v formi nepozabljivega momenta« (Starman 2001, 129). Avtorica pravi, da takšen spomin niti ne more biti priklican na silo. Pojavi se zgolj v obliki ponovne projekcije prizorov, v hudi stiski ali v sanjah (Starman 2001, 129). Glede na to, da gre za dogodek, ki je od preživelih že precej oddaljen, ga lažje prikličejo v spomin in predvsem z manj bolečine. Primo Levi pravi, da »Spomin tistih, ki ostajajo in so še pripravljene pričati (ko premagajo očitke vesti oziroma svoje rane), pa postaja vse bolj nejasen in stiliziran. Ne da bi se tega zavedali, nanje pogosto vplivajo novice, ki so jih izvedeli pozneje iz pisanja ali pripovedovanja drugih« (Levi 2003, 13). O prevzemanju zgodb po drugih pa govori tudi avtor Maurice Halbwachs, ki pravi: »Kolikokrat tedaj izrazimo s prepričanjem, ki se zdi docela osebno, razmišljanja, ki smo jih pridobili iz kakega časnika, kake knjige ali pogovora! Tako dobro ustrezajo našim nazorom, da bi se čudili, če bi nam kdo razkril, da njihov avtor nismo mi« (Halbwachs 2001, 48).

4 KOLEKTIVNI SPOMIN IN MONOGRAFIJE Z IZPOVEDMI PREŽIVELIH KOT MNOŽIČNI MEDIJ

Osebni in kolektivni spomini se pojavljajo tudi v materialni obliki. »Kolektivni spomin je tudi materialen. Ima sestavo in obstaja v svetu. Spomine najdemo v stvareh, ki pripovedujejo o preteklosti, celo v rutini, ki strukturira naš dan« (Zelizer 1998, 4). Mnoge taboriščnike najbrž na mučne dneve za žico spomni močna in grenka kava, saj so jo dobivali v taborišču dvakrat dnevno. Miloš Poljanšek ima na primer prav poseben ritual: »Rekel sem, če pridem živ domov, za božič, novo leto mi bojo pražen krompir naredili. In to žena vsako leto naredi in sploh ni treba spominsko obnavljati. Tako smo bili lačni, da je to težko govorit'« (Poljanšek 2013). Tehnologije spomina po M. Sturken so objekti, podobe in reprezentacije, s katerimi se spomini prenašajo, delijo, proizvajajo in s katerimi se tudi gradijo novi pomeni (Sturken v Pušnik 2011, 81). Tako se spomini prenašajo in delijo tudi z monografijami z izpovedmi preživelih. Ti so po izpustitvi iz taborišča svoje spomine povedali svojim najbližjim ali pa jih celo zapisali. Veliko ljudi je bilo po vojni strah govoriti glasno o tej temi, saj so bili preživeli posamezniki večkrat obtoženi sodelovanja z Nemci. Poljanšek o tem pravi:

Nas, ki smo preživeli taborišče, so imeli za gestapovske špijone in jaz leta in leta nisem pripovedoval o tem, kako je bilo v taborišču. In to ne moreš verjeti, bila je 50-letnica obletnica mature mojih dijakov. In me vpraša, no, saj danes je že v pokoju, univerzitetni diplomirani profesor, moj učenec na gimnaziji, je rekel "Miloš, kako da nam nisi upal tega povedati v razredu?" Nisem upal. Šele potem se je začelo. Rusi so razširili vest, da tisti, ki so preživeli, so morali sodelovati, saj so Nemci vsekakor vse ubili (Poljanšek 2013).

Še danes pa ima tudi svoj spominski objekt, ki ga dnevno spominja na dneve v taborišču. Poljanšek pove, da ima »nad pisalno mizo ta trikotnik, kovinski, rdeč z J – Jugoslovan. Po vojni sem si jo dal narediti« (Poljanšek 2013).

»Pri tistih, ki danes pišejo (ali berejo) zgodovino taborišč, je očitna težnja oziroma potreba, da bi ločili slabo od dobrega, da bi se lahko postavili na eno strani, da bi poslali pravične sem in pogubljene tja, tako kakor Kristus v poslednji sodbi« (Levi 2003, 28). Tako lahko v večini knjig opazimo, kako se borijo za obstoj pravičnejših ljudi – taboriščnikov in kritiko nemških vojakov. V monografijah, ki so dobro opisane, dobimo tudi sami občutek, da se postavljamo na stran pravičnejših ljudi. »Že od vsega začetka, odkar so se preživeli dachauci vrnili v domovino, je tlela v njih želja, da bi svet izvedel o grozodejstvih, ki so jih preživeli. Sporočilo

naj bi bilo svarilo bodočim rodovom, kaj se lahko zgodi, če svet brezbrizno opazuje zločinska početja, ki so se dolga leta dogajala okrog nas« (Ajdič in drugi 1981, 5). In ravno v tem se skriva tudi razlog za vse nastale monografije z izpovedmi preživelih. Tudi drugi avtorji monografij so želeli opozoriti ljudi na to, kaj se je dogajalo, kaj se še lahko zgodi, ohraniti spomin na dogodke ter se pokloniti žrtvam, ki so morale to trpeti.

5 METODOLOGIJA - OPIS INTERVJUJEV IN OBRAZLOŽITEV TEZ

Polstrukturirana intervjuja s preživelima koncentracijskega taborišča Dachau sta potekala z namenom ugotoviti, na kakšen način so jima monografije z izpovedmi preživelih pomagale pri prebolevanju travme, in z namenom ohraniti del njune zgodbe kot spomin/opomin za naslednje generacije. Za monografije z izpovedmi preživelih sem se odločila, ker starejši ljudje spleta ne znajo uporabljati v veliki meri, poleg tega pa po vojni do spleta niti še niso imeli dostopa. Opravila sem dva intervjuja, februarja in aprila 2013. Do stikov s preživelimi sta mi pomagala Miloš Poljanšek in predsednica društva skupnosti internirancev Dachau Vesna Dobre. Tudi Miloš Poljanšek je o svojih spominih na dni v taborišču Hamburg – Neuengamme napisal monografijo z naslovom Sonce tisočih je utonilo v morju. Posvetil jo je svojim zvestim prijateljem, ki taborišča niso preživeli. V njej podrobno opiše, kaj se je dogajalo z desetisočglavo množico, ki se je borila za svoje življenje.

Z namenom ohraniti pripovedovane zgodbe, ki so mi jih zaupali v intervjuju, bodo te objavljene na spletni strani Skupnosti internirancev Dachau. Do obeh intervjuvancev sem na njuno željo prišla k njima na dom, ob vnaprej dogovorjeni uri. Intervjuja sta bila sproščena in brez prisotnosti napetosti v ozračju. Oba sta pripovedovanja zgodb že navajena. Intervjuja sem posnela, da nisem pogovora motila s pisanjem. Trajala sta različno dolgo, odvisno od zgovornosti intervjuvanca, od ene ure do ure in pol. V obeh intervjujih je v določenih delih bila prisotna tudi žena, ki je večkrat doprinesla k zgodbi s svojega vidika. Pojavila se je na mestih, ko je prinesla materialne spominke iz taborišča, kot je na primer žlica. Vmes se je tudi umaknila, da je pogovor potekal bolj sproščeno. S še vidnimi posledicami travme in z zarosenimi očmi sta zelo živo pripovedovala svoje zgodbe koncentracijskega taborišča Dachau. »Tisti, ki so doživeli jetništvo, se delijo na dve povsem različni kategoriji z redkimi vmesnimi odtenki: na tiste, ki molčijo, in tiste, ki pripovedujejo. Govorijo zato, ker v jetništvu – tudi če je tega že dolgo - bolj ali manj zavestno vidijo središče svojega življenja, dogodek, ki je v dobrem in slabem zaznamoval vse njihovo življenje« (Levi 2003, 121).

V analizi treh monografij z izpovedmi preživelih se bom osredotočila zgolj na potrditev tretje hipoteze, ki pravi, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo h kolektivnemu spominu celotne družbe, saj se spomin ohranja na ravni družbe. Vzorec za diskurzivno analizo bo monografija avtorice Josefe Imme Mack z naslovom *Zakaj ljubim azaleje*. Izšla je leta 1988 pri založbi Ognjišče. Naslednja je monografija Franca Jeze Spomini iz taborišča. Izšla je leta 1985 pri Goriški Mohorjevi družbi. Zadnja, ki jo bom analizirala, pa je monografija Ivana Vouka z naslovom *Dachau* in je izšla leta 1946 pri tiskarni Družbe sv. Mohorja v Celju. Od vseh je ta bila napisana najbolj podrobno in je s tem največ pripomogla k ohranjanju spomina na vojne čase. Za te tri sem se odločila, ker ima vsaka od njih nekoliko drugačen pogled na taborišče, vsaka svojo zgodbo, pa vendar gre za dogajanje, ki se je odvijalo v taborišču istočasno. Njihovi osebni spomini so del kolektivne zgodovine.

Monografije so odličen medij za ohranjanje zgodovine. Prav tako pripomorejo k povezovanju zgodovinskih dogodkov, služijo za ohranjanje družbenega duha tistega časa, sorodnikom pomagajo pri iskanju umrlih taboriščnikov, so skupna točka spomina vseh preživelih, poleg tega pa so glavni dokaz, da se je holokavst resnično zgodil. Na takšen način služijo monografije z izpovedmi preživelih kot reprezentacija preteklosti. Ljudem dajejo vtis, kako je potekalo življenje v času vojne. Pred diskurzivno analizo sem vse tri monografije podrobno prebrala. Osredotočala sem se na opisovanje dogodkov, krajev in oseb, kako podrobno je bila monografija napisana, kaj vse v njej omenja ter uporabo dialoga in slik ali ilustracij.

V analizi intervjujev bom skušala potrditi predpostavljene teze:

1) Monografije z izpovedmi preživelih pomagajo ostalim preživelim koncentracijskega taborišča Dachau, da upravljajo z bolečino in s travmatičnimi spomini, medtem ko berejo zgodbe v tovrstnih monografijah z izpovedmi preživelih. To pa zato, ker se lahko poistovetijo z zgodbami v knjigah. Branje drugih zgodb jim pomaga obnoviti njihovo zgodbo, stvari si začnejo priznavati in ne več zanikati, kar naj bi tudi bila ena izmed faz samega prebolevanja travme. S pomočjo monografij z izpovedmi preživelih, postanejo posamezniki »del kolektivitete in skupaj premagajo travmo« (Zelizer 2002, 2). Še vedno pa ostajajo individuumi tisti, ki na koncu premagajo travmo (Zelizer 2002, 2).

2) *Monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju osebnega spomina preživelih koncentracijskega taborišča Dachau.*

Branje monografij z izpovedmi preživelih pomaga preživelim obnavljati njihovo zgodbo iz taborišča. Pisu monografije pa omogoči, da je njegov spomin napisan natančno, njegova zgodba pa ne gre nikoli v pozabo, saj je napisana v knjigi.

3) *Monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo h kolektivnemu spominu celotne družbe.* Monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo tudi h kolektivnemu spominu celotne družbe, saj se spomin ohranja na ravni družbe. Tudi tisti, ki dogodka niso doživeli, imajo možnost prebrati zgodbe preživelih in ohranjati spomin. Ohranja se tudi kolektivni spomin celotne družbe tistega časa, saj se osebni spomini nalagajo na kolektivni spomin. »V prenosu kolektivnega spomina na naslednje generacije je še vedno najboljša, najbolj trajna oblika knjiga« (Poljanšek 2002, 12).

5.1 ANALIZA PRIČEVANJA BORISA UZARJA

Boris Uzar, rojen 11. 3. 1926 v Sebenjah pri Trziču, je bil eden izmed partizanov, ki so ga ujeli med vojno. Izkusil je kar nekaj grenkobe italijanskih in nemških taborišč. Leta 1941, ko so Nemci okupirali Slovenijo, je bil dijak meščanske šole v Trziču. Zaradi tajnih stikov z očetom mu je grozila aretacija, kmalu je bil izdan in aretiran. Odpeljali so ga v zapor v Begunje. Po petih tednih je bil zaradi mladoletnosti izpuščen. Ker doma ni bil varen, je pobegnil v ljubljansko Cukrarno, kjer se je nahajal tudi njegov brat. Maja 1942 se je odločil, da se pridruži partizanom, in kaj kmalu ga je ujela "bela garda". Italijani so ga najprej poslali v zapor v Velike Lašče, nato pa v taborišče Gonars. »Bil sem zaprt tudi v Italiji (Gonars, Renicci). Blizu Palmanove in v srednji Italiji« (Uzar 2013). Po italijanski kapitulaciji se je ponovno pridružil partizanom. Nato so ga ujeli Nemci in pristal je v zaporih v Sušaku, Trstu, Zeleni jami in na koncu še na transportu za Dachau.

Ne da bi vedeli, kam gredo, so šli na transport proti Dachauu. Ob aretaciji je bil star komaj 18 let, vendar pravi, da če bi bil starejši, najbrž ne bi preživel. »Tisti dan je padal dež, vse je bilo premočeno, notri nas pa je bilo toliko, da smo se na komando obračali« (Uzar 2013). Poleg Dachaua je bil zaprt tudi v Allahu, ki je od Dachaua oddaljen zgolj 9 km. »V Allahu so delali avtomobile. V vrsti po pet so morali do tovarne peš« (Uzar 2013). Teh pet je tvorilo del kolektivitete, ki se je dnevno odpravljala na delo vsak v svojo smer. Bili so skupina, ki se je

pobliže spoznala in skupaj preživljala težke čase. Zgodilo se je, da je član skupine prišel v roke Nemcev in je svojo skupino zapustil za vedno. »Ko potemtakem pomislim na prijatelja, to pomeni, da se spet postavim v tok idej, ki so naju družile, tok, ki zame še obstaja, čeprav prijatelja ni več ali me v prihodnosti ne more več srečati« (Halbwachs 2001, 132). Halbwachsova teorija bi v Borisovem primeru pomenila, da če se je želel spomniti svojega preminulega prijatelja, se je moral spomniti idej, ki so ju družile. Skupnega tuširanja v zgodnjih jutranjih urah, stanja na apelu ter hoje na delo. »V resnici pokojnikova podoba nikoli ne otrpne« (Halbwachs 2001, 79). S tem je Boris ohranjal spomin na njega, čeprav ga ni bilo več med živimi. Torej za ohranjanje spomina nista potrebna dva človeka, ki govorita v dialogu, ampak je za ohranjanje spomina zadostna že sama misel na njega. S takšnimi mislimi je Boris pripomogel k ohranjanju kolektivnega spomina, še posebej če je o njem govoril s kom drugim.

Že ob samem prihodu v taborišče so jih slekli do nagega, pobrili in jih razvrstili v barake, kot je bilo značilno. Nameščen je bil v baraki 23, delal pa je ojnice za letala. Občutil je najhujšo lakoto in jo opisal z besedami: »Lakota je bila takšna, da v taborišču ni rasla niti ena trava. Nemci so imeli tudi pse, in kar pes ni pojedel, so potem ljudje« (Uzar 2013). Najbrž je ravno lakota bila tisti vezni člen med vsemi taboriščniki. Kljub temu da so bili v taborišču različni pripadniki nacij, so skupaj delovali kot ogromna skupnost in kot prava nacija. Skupaj so se borili za svoje pravice in svobodo. »Vojna, nemir, nacionalna ceremonija, nov način premikanja iz kraja v kraj, dela, ki preoblikujejo ulice kakega mesta, lahko dejansko obravnavamo z dveh zornih kotov. To so v svoji zvrsti enkratna dejstva, s katerimi se spremeni življenje neke skupine. Toda po eni strani se razpustijo v niz podob, ki potujejo skozi individualne zavesti« (Halbwachs 2001, 63). Tako je Boris kljub veliki skupini potoval po svoji poti in imel drugačne spomine od drugih taboriščnikov. Imel je svoje zgodbe in drugačen pogled na svet.

S seboj pa je nosil tudi materialne spomine. Vse, kar je imel pri sebi, so bili leseni čevlji, obleka, brisača in žlica. Kot materialni spomin je s seboj po osvoboditvi prinesel svojo lastno številko, ki ga je spremljala celo pot skozi taborišča, in dokumente o delu. »Gor imam tudi še dokumente, kako sem delal, pa kje sem bil. Vse so beležili« (Uzar 2013). Njegova številka je bila 59 703. Halbwachs pravi, da »ni kolektivnega spomina, ki se ne bi dogajal v prostorskem okviru. ... in sploh ne bi razumeli, da lahko znova dosežemo preteklost, če se v resnici ne bi ohranila zaradi materialnega okolja, ki nas obdaja« (Halbwachs 2001, 157). Tako Borisa po

Halbwachsovi teoriji materialni spomini vlečejo nazaj v preteklost, nazaj v Dachau. Ob pogledu na svojo številko se spomni kraja kjer jo je dobil in poti, na kateri ga je spremljala. Po osvoboditvi jo je pokazal tudi na razstavi, kjer so bili razstavljeni predmeti iz koncentracijskih taborišč. Muzeji in razstave pripomorejo k ohranjanju kolektivnega spomina na tragične dogodke koncentracijskih taborišč. Služijo kot reprezentacije preteklosti, vendar je v svetu več materialnih dobrin in vsaka nosi svojo reprezentacijo. »Kolektivni spomin se tako nenehno izgrajuje v igri kroženja različnih reprezentacij, med katerimi pomembno vlogo odigrajo tudi muzejske reprezentacije. Muzeji, ki jih sodobne družbe postavljajo kot zakladnice narodove zgodovine, pomembno zaznamujejo načine, kako se ljudje spominjamo preteklosti, in na tak način hkrati tudi vpisujejo to izbrano preteklo dediščino v prostor sedanjosti« (Pušnik 2005, 408). Muzeji nam skušajo v svoji luči predstaviti življenje v taborišču in podajo svojo reprezentacijo in s tem pripomorejo k ohranjanju kolektivnega spomina.

Junija so ga osvobodili Američani in ga pripeljali nazaj v Kamnik. Grozljive podobe pa vseeno ne zbledijo kar tako. Določene stvari se spomni zelo podrobno, kar je prav tako posledica travme. Ne le da se spomni, da so Ruse, ki so želeli pobegniti, obesili, spomni se tudi, da so jim viseli jeziki iz ust. »Sem prebolel dogodke, sam' spomnim se pa vse natančno« (Uzar 2013). Težke bolečine in spomini na taborišče so se kazali tudi v obliki sanj. »Od začetka sem imel nočne more, zdaj pa je šlo že ven to ... Nič ne moreš pozabit' tole« (Uzar 2013). Tudi na normalno življenje se je le s težka navadil. Po vojni o tem ni želel govoriti.

Svoje spomine je napisal šele kasneje, vendar zgolj v obliki življenjepisa. »Najprej sem se o tem pogovarjal z Dobretovo¹, ko sem napisal življenjepisa. Pa tudi z ženo. Drugač' je pa velik za pisat', kako je do tega prišlo pa kako pa kaj. Pa doma sem pripovedoval« (Uzar 2013). Pove pa, da mu je vseeno bilo lažje pri prebolevanju travme s tem, ko je drugemu povedal zgodbo. »Nekoliko je lažje, ko drugemu poveš tole ... Tudi v Ljubljani, ko se srečamo, sva bila z enim zaprta pa se še vidimo« (Uzar 2013). S tem, ko je svojo zgodbo povedal drugim, in z napisanim življenjepisom je prispeval h kolektivnemu spominu celotne družbe. Njegov življenjepisa je objavljen tudi na uradni spletni strani Skupnosti internirancev Dachau. Kljub temu da ne gre za knjigo v fizični obliki, ampak zgolj monografijo z izpovedjo v elektronski obliki, pripomore h kolektivnemu spominu. Posamezniki, ki teh dogodkov niso doživeli,

---

¹ Vesna Dobre je predsednica skupnosti Dachau v Sloveniji.

imajo možnost vpogleda v življenje v taborišču. Z zapisom njihov spomin ne bo nikoli zbledel.

Spomin na taborišče Boris Uzar ohranja tudi tako, da se sestaja s preživeli na skupnih srečanjih. »Vsako leto se sestajamo že par let. V začetku je bilo dol v Celju, zdaj pa v Ljubljani« (Uzar 2013). Povabljen je bil tudi v Dachau, kjer je letos bila 80-letnica odprtja taborišča. »V Dachau pa letos 4. maja ne grem, veste, ker ne morem hoditi« (Uzar 2013). Ko je drugič ali tretjič obiskal taborišče, opiše tudi srečanje s Francozom. Vprašal ga je, če je bil tudi on tam. Ugotovila sta, da sta skupaj hodila po taboriščih. Tudi pisala sta si, ampak je očitno kasneje umrl. Njegovo srečanje s Francozom lahko opišem kot srečanje dela bivše skupine in odhod na del poti, ki ga je včasih spremljala vsak dan. »... sleherni predmet, na katerega naletimo, in mesto, ki ga zaseda v skupku, spominja na način življenja, ki je skupen mnogim ljudem, in ko analiziramo ta nabor, ko posvetimo pozornost slehernemu izmed njegovih delov, je tako, kakor da bi raztelesili neko mišljenje, v katerem se zlivajo prispevki številnih skupin« (Halbwachs 2001, 144). Na mestu, kjer je doživljal bolečine, je naletel na naključnega preživelega, s katerim sta imela veliko skupnih točk, saj sta doživljala podobne reči. Po Halbwachsovi teoriji je med njima ostajalo dovolj stičnih točk med spominoma, da sta ga lahko rekonstruirala na skupni podlagi. Tudi dopisovanje s starim prijateljem ga je opominjalo na stare čase in njun spomin je živel. Taborišča je celo večkrat obiskal in se vračal na mesta, kjer je trpel. »Pa parkrat sem bil gor, pa vsa ta taborišča sem šel gor pogledat, v Renicci sem bil dvakrat« (Uzar 2013).

Da bi mu monografije z izpovedmi drugih preživelih pomagale, ni bilo znakov, zato moje prve teze ne morem potrditi v celoti. Namesto monografij je bral Dachauski vestnik. »Sej berem, ja, sem skozi naročen ... Dachauski vestnik je bil, ampak zdej ni dnarja, vsak mesec sem ga dobil in je pisal vse sorte štorije notr« (Uzar 2013). Lahko pa jo delno potrdim. Morda se sploh ni zavedal, da mu je ravno Dachauski vestnik pripomogel k prebolevanju travme, saj so bile tudi tam objavljene različne izpovedi preživelih. Lahko pa potrdim svojo drugo tezo, ki pravi, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju osebnega spomina preživelih koncentracijskega taborišča Dachau. Kljub temu da monografije ni napisal, mu je pisanje življenjepisa omogočilo, da je pobrskal po svojem spominu, ga opisal zelo natančno in ohranil svoj osebni spomin. Pri branju Dachauskega vestnika pa se je prav tako spomnil na dneve v taborišču. Potrdil je tudi tretjo tezo, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo h kolektivnemu spominu celotne družbe. Z zapisom svojega življenjepisa, ki je

objavljen na spletni strani Skupnosti internirancev Dachau, je pripomogel h kolektivnemu spominu celotne družbe. Njegov življenjepis je sicer napisan zgolj v elektronski obliki, vendar vseeno pripomore k ohranjanju spomina, saj je vseeno napisan kot monografija z izpovedjo zgodbe iz taborišča.

Boris Uzar je ob zapisu življenjepisa tudi na različne druge načine pripomogel h kolektivnemu spominu družbe. Materialne reči koncentracijskega taborišča je dal na vpogled v muzej, kjer si jih je ogledala množica ljudi, ki jih koncentracijska taborišča zanimajo. V mislih je obnavljal zgodbe preminulih prijateljev taboriščnikov in ohranjal njihov duh živ. Na letnih sestajanjih se srečuje s preživelimi in obnavlja zgodbe, kot da bi se zgodile včeraj. Poleg tega pa zgodbe širi tudi svoji družini in bližnjim prijateljem.

5.2 ANALIZA PRIČEVANJA ZDRAVKA PETRIČA

Zdravko Petrič, rojen 30. 3. 1927, se je prav tako znašel v mnogih taboriščih. Interniran je bil v koncentracijska taborišča Dachau, Neckarelz, Natzweiler, Mauthausen, Gussen. Najprej so ga odpeljali v Dachau, kjer je bil pred komisijo, in šele nato so ga odpeljali v Neckarelz. Tam je delal v rudniku, kjer so organizirali tovarno za letalske motorje. Sredi poletja 1944 je bil ponovno na vlaku za Mauthausen. Po desetih dnevih so ga premestili v taborišče Gussen 1, kjer so delali avione. Pred koncem vojne pa je bil v taborišču Gussen 2, kjer je bilo delovišče v tunelu.

Osebno je menil, da je bil Dachau še najbolj prijazen človeku, saj so bili v bloku 23 vsaj na toplem in suhem. Na njegovem potovanju pa ga je spremljala tudi velika sreča. Ob sebi je imel dobre prijatelje, ki so mu svetovali o taktikah preživetja. »Ko sem prišel v Dachau, sem imel ob sebi kolega. Govorila sva o taktiki preživetja – kaj ja, kaj ne. En Nmec pa nas je opominjal, kako delati, in nas opominjal na higieno« (Petrič 2013). Na svoji poti po taboriščih od Italije do Nemčije je zamenjal kar nekaj skupin, ki so bile kratkotrajne. O kratkotrajnih skupinah je govoril Maurice Halbwachs. Pri kratkotrajnih skupinah se lahko kaj hitro zgodi, da se posameznik česa ne spomni, saj je skupino zapustil hitro in začel hoditi po novih poteh z drugimi skupinami. Kljub temu da je ta Nmec, ki ga je opozarjal na higieno, spadal med kratkotrajno skupino, si ga je zapomnil, saj mu je omogočil preživetje.

Ob dobrih nasvetih preživetja je sledila tudi osvoboditev. »5. maja pa so prišli Amerikanci in smo bili tam do sredine junija, ker nismo imeli prevoza. Pa tud' ni šlo - visok sem bil 176 cm in tehtal 42 kil, takšen ne bi mogel na pot. Že ene par dni smo ved'li, kako blizu je fronta, in slišali tudi kakšen pok. Bilo je veselje še in še, istočasno pa tudi žalost, ker smo imeli vsepovsod zasuto mrličev« (Petrič 2013). O osvoboditvi podobno piše Levi:

Trenutek osvoboditve v večini primerov ni bil niti vesel niti brezskrben. Takrat smo začutili, da smo spet postali ljudje in torej odgovorni, zato se je k nam vrnilo človeško trpljenje: trpljenje zaradi pogrešane ali izgubljene družine, zaradi vsesplošne bolečine okoli nas, zaradi naše izčrpanosti, ki se nam je zdela neozdravljiva in dokončna, zaradi tega, ker smo morali spet zaživeti sredi ruševin, pogosto sami (Levi 2003, 56).

Tudi življenje po taborišču se je znatno spremenilo. Nikoli ni bilo več tako, kot je bilo pred vojno. »To so zelo stresne stvari, ki jih nismo znal' ocenit'. Ko smo prišli iz lagerja, sem bil popolnoma brez čustev. Človek je bil za mene tako kot v lagerju – nula. Danes pa sem tak, da če eden trpi, trpim z njim« (Petrič 2013). »Preživeli so nezmožni obnoviti zveze, kot so jih imeli pred travmo. Ne samo da je bila skrhana njihova zmožnost za občutek, ampak so na zveze gledali skozi ekstremizem ali skrajnost« (Starman 2001, 20). Kot pravi Starmanova, so bili tudi Zdravkovi občutki za sočloveka blokirani. To so želeli v taborišču tudi doseči. Ponižati človeka do ravni, da postane brezčuten in podrejen. V vsej travmi in šoku po koncu vojne se je zaprl vase in njegovo življenje ni bilo več takšno, kot je bilo. O dogodkih ni ravno veliko govoril, ampak je občutke rajši zadržal zase. »Doma sem mami in mlajšemu bratu povedal. Drugače pa ne dosti, ker take stvari nekako človeka vznemirjajo po nepotrebem. Grem pa rad v družbo teh taboriščnikov, da se vidimo, da vidimo da še živimo« (Petrič 2013). Njegove travme so se po vojni kazale tudi v obliki sanj. »Jaz sem mogoče celo kakšnih 20 let po vojni v spanju doživljal moraste sanje, kako so me streljal'. To je potem minilo, potem pa sanjam prometne nesreče, ker sem obravnaval 400 smrtnih nesreč v času svojega službovanja« (Petrič 2013). »Travmatični spomin ustvari posledice tudi na posameznikovi sedanjosti: vdira v obliki spominskih prebliskov, ponovnih uprizoritev, hude tesnobe in v obliki sanj« (Starman 2001, 129). Zaradi tega ne preseneča, da je tudi Zdravko doživljal podobne nočne more in podoživljal kruto življenje v taborišču. Dogodki za žico so mu pustili trajne posledice in so vidne tudi v sedanjosti, kljub temu da pravi, da je to travmo že prebolel. V njegovem nezavednem delu ne bo nikoli zbledela.

Ob koncu vojne pa je prav tako kot Boris Uzar domov prinesel materialne spomine. »Za spomin, če bom živ ostal, sem prinesel domov številko« (Petrič 2013). Številka je v koncentracijskem taborišču služila namesto imena, pomenila je identifikacijo človeka, zato je preživelim pomenila zelo veliko. Poleg svoje številke pa je domov prinesel tudi srebrno žlico. »Ne vem, kje in kako sem dobil žlico in je gor pisal' Park hotel. No, in ko sem bil pa na Bledu, pa vidim tudi Park hotel. Pa sem eno gospo vprašal: "Pa vam je takale žlica kaj znana?" In pravi: "Mi smo večim zapornikom poslali pakete in jih poslali taboriščnikom." In srebrna je« (Petrič 2013). Srebrna žlica je v taborišču pomenila veliko redkost, saj je večina žlic bila lesenih. Glede na to, da se ne spomni, kje jo je dobil, ter da je tudi ime hotela na žlici zamenjal, saj ga je žena kasneje opozorila, da na žlici piše Hotel Petran, je očitno, da je njegov spomin že nekoliko zbledel. Individualni spomin na žalost s časom pojenja in govorimo o moči pozabljanja.

Svoj spomin obnavlja in ohranja na raznih srečanjih preživelih in ob pripovedovanju zgodb iz Dachaua svojemu sinu in vnukom, ki zgodbam prav tako radi prisluhnejo in so hkrati zgroženi. »Na vsake toliko časa se dobimo dachauci. Dobimo se tudi med seboj, iz Neckarelza. Živi v Cerknici in je eno leto starejši, tisti je imel pa težjo nalogo. Po vojni je bil tri leta in pol v bolnišnici« (Petrič 2013). Podobno kot Boris Uzar je tudi on še vedno v stiku s prijatelji iz taborišča. Ob srečanjih lahko preživeli zelo natančno opišejo dogodke in se skupaj spomnijo časov, ki so jih doživeli v taborišču. To teorijo zagovarja tudi Halbwachs, ki pravi, da »... ena ali več oseb, s tem da združijo svoje spomine, zelo natančno opiše dejstva ali predmete, ki smo jih videli hkrati z njimi, in celo obnovi cel niz naših dejanj ali besed v določenih okoliščinah, ne da bi se mi spominjali česar koli od vsega tega« (Halbwachs 2001, 25). Skupina preživelih in njihov spomin na taborišče pa bo živel tako dolgo, dokler bodo živeli oni sami. Kasneje se bodo dogodkov spominjali le še posamezniki, ki so o taborišču slišali ali brali.

Taborišče je obiskal že dolgo časa nazaj, ko muzeji še niso bili dobro urejeni, vendar se tja ne želi več vračati. »V Dachauu sem bil, takrat še ni blo nič urejeno. Bil sem pred 40 leti. Sedaj pa nočem iti. Najbrž zaradi nepotrebne vznemirjanja in bolečih spominov« (Petrič 2013). »... ko si predstavljamo podobo kraja, to priključuje v misel določeno ravnanje skupine, ki je bila povezana z njim« (Halbwachs 2001, 157). V spominu mu je ostalo neprijetno ravnanje esesovcev in ti spomini ga vežejo na kraj dogajanja v Dachauu. Življenje v taborišču razume le tisti, ki ga je doživel. Tudi literatura o taboriščih ga ne zanima več. Pravi, da je dosti videl

in doživel. »Sinu sem dal vse, kar je bilo, literaturo o teh taboriščih« (Petrič 2013). Večkrat sem dobila občutek, kot da se želi od travme še vedno umakniti, kljub temu da jo je prebolel. Že zaradi dejstva, da se želi znebiti knjig, se očitno še ni popolnoma sprijaznil z resničnostjo dogodkov in se najbrž tudi nikoli ne bo, kar je povsem razumljivo.

Prebral je nekaj monografij z izpovedmi preživelih, vendar se naslovov ne spominja več. »Knjige sem bral zato, da sem ugotovu, kakšen sistem so imel' upelan. To je bilo precizno urejeno. Tako da človek ne more verjet', to je cela znanost bila, kako urediti taborišče. Tut recimo premeščanje zapornikov. To je bilo v navadi, da so jih zelo radi premeščali, in to sem zasledu tut v literaturi. Zakaj, ne vem. Mogoče da se ne bi preveč navad'l« (Petrič 2013). Iz tega je razvidno, da je bral literaturo samo v smislu izobraževanja in ne prebolevanja travme. Zaradi tega svoje prve teze, ki pravi, da monografije z izpovedmi pomagajo drugim preživelim preboleti travmo, ne morem potrditi. Razen v primeru, da je ta proces prebolevanja travme potekal na nezavedni ravni. Poleg tega pa se Zdravko niti ne spominja več, katere knjige je bral in ali so mu sploh kaj pomagale. Potrdil je mojo drugo tezo, ki pravi, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju osebnega spomina preživelih koncentracijskega taborišča Dachau, saj je z branjem knjig obnavljal svoj spomin in se skušal spomniti, kje vse je bil in zakaj so ga Nemci napotili ravno v Dachau. Zdravko je monografije bral tudi z namenom, da bi ugotovil, kakšen sistem so imeli Nemci pri razvrščanju v taborišča. Sam pa mi je povedal, da je prebral tudi kar nekaj drugih monografij. Njihovih naslovov in avtorjev se ne spominja več. Te so mu pomagale pri spominjanju na vsakdanje življenje v taborišču. Potrdil je tudi mojo tretjo tezo, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju kolektivnega spomina v družbi. S svojim širjenjem zgodb in znanja o taborišču je družbi prinesel nove spomine. Povedal jih je tudi svojim vnukom, tako bodo lahko tudi oni širili zgodbe iz taborišč naprej in spomin nanje ne bo zbledel.

5.3 ANALIZA MONOGRAFIJ Z IZPOVEDJO PREŽIVELIH TABORIŠČA DACHAU

Svoje občutke in pripetljaje za žico so mnogi taboriščniki zapisali v obliki monografij z izpovedmi. V dani analizi bom poskušala predstaviti, kako so s svojimi zapisanimi zgodbami prispevali k ohranjanju osebnega in kolektivnega spomina v družbi. Nekateri so jih opisali bolj podrobno, drugi manj. Vseeno pa so vsi zapisi prispevali vsaj en del spomina, ki ne bo zbledel. Monografije z izpovedjo preživelih so medij, ki ohranja reprezentacijo vojnih časov.

Avtorji so svoje monografije večkrat tudi komu posvetili. Tako je Ivan Vouk svojo knjigo z naslovom Dachau posvetil ženi Grozdani. Knjiga je bila izdana leta 1946, tik po vojni, zato je tudi opazno dejstvo, da so spomini na taborišče še zelo sveži in podrobni, saj so določeni deli napisani v dialogu. Besede so se mu resnično vtisnile v spomin. Avtor knjige je bil odpeljan v Dachau iz Ljubljane, kjer je bil pred odhodom zaprt v kletnih prostorih policijskega poslopja. Ob prihodu v Dachau je doživel grozote, slišal je izdihljale ljudi in videl umorjene žrtve. Ni vedel, kakšna bo njegova usoda naslednji dan. Zapisal je, da je ob osvoboditvi zapustil taborišče prekletega imena in spomina. Knjiga je zaradi starosti že v slabšem stanju, torej ni več dobro ohranjena. To kaže na dejstvo, da jo je bralo že mnogo ljudi, ki so želeli izvedeti več o življenju v taborišču.

V monografiji se je spominjal ljudi, ki so mu ostali v večnem spominu. »Godca Miloša pa ni več med živimi. Tik pred osvobojenjem je umrl daleč na severu Dachaua. Njegove harmonike in tiste nedelje pa marsikdo ne bo pozabil« (Vouk 1946, 34). Tako se spomni godca Miloša, ki je bil njegov prijatelj iz Ljubljane. V knjigi je omenjenih še mnogo drugih imen posameznikov, ki jih je Ivan spoznal v taborišču. Ta imena služijo za ohranitev kolektivnega spomina. Nekateri posamezniki so opisani celo z imenom in priimkom. To omogoči lažje prepoznavanje posameznikov in povezovanje preteklih dogodkov. Na primer: »Tratnik in tovariši iz sosednih celic so čakali v Podmornici, da jih odvedejo dalje« (Vouk 1946, 10). Te ljudi so poznali še mnogi drugi. Tisti, ki so jih poznali v resničnem svetu, so skozi to monografijo lahko izvedeli podrobnosti njihovega življenja in načina smrti. Znano je dejstvo, da za mnogo taboriščnikov svoji niso vedeli, kako je njihov bližnji sorodnik umrl. Ravno takšni detajli v knjigi pa omogočajo povezavo dogodkov in iskanje vzroka smrti ali drugih podrobnosti njihovega življenja v taborišču. S tem pa se ohranja kolektivni spomin na ravni celotne družbe. Še mnogo generacij po smrti Ivana Vouka bo lahko v roke prijelo knjigo Dachau in se bodo poskušali vživeti v življenje za žico in muke, ki so jih trpeli. Knjiga je sredstvo za ohranjanje kolektivnega spomina, podobno kot to počnejo muzeji. Kmalu pa bodo postale knjige, muzeji in spletne strani edini dokaz holokavsta. Kot dokaz holokavsta pa avtor knjige doda tudi slikovno gradivo, ki se pojavijo zgolj v obliki narisanih slik. Ilustriral naj bi jih Franjo Stiplovšek. Ni pa znano, ali je bil tudi on zaprt v Dachauu in je risbe narisal tam ali jih je narisal zgolj po spominu nekoga drugega.

Kljub temu da je Ivan bil v taborišču v Nemčiji daleč od svojega varnega doma, so mu misli pogosto uhajale k otroštvu in varnemu domu. »Spomnil sem se materialnih povesti iz svojih

otročkih let in misli so mi neprestano uhajale na zgodbe o izpostavljenih otrocih« (Vouk 1946, 25). Halbwachs bi takšen spomin definiral kot dejstvo, da je s seboj nosil »čustva in ideje, ki so izvirale iz drugih, realnih ali imaginarnih, skupin: notranje smo se pogovarjali z drugimi osebami« (Halbwachs 2001, 33). Na takšen način so ohranjali spomin na dom in na skupino ljudi, ki se veže na domači prostor.

Ob zapisovanju knjige pa beseda nanese tudi na sedanost. »Ko zapisujem to, celo za Dachau neverjetno zgodbo, bi se usta hotela odpreti na smeh, pa se ne morejo, zakaj žalost mi stiska srce, ker je vsa zgodba bridko resnična ...« (Vouk 1946, 88). Gre za težke spomine, ki jih je želel potisniti v pozabo, s pisanjem pa prihajajo nazaj na plano. Njegovi osebni pretekli spomini ob obujanju dobijo ob zapisovanju občutek bolečine. So pa prispevali k njegovemu osebnemu spominu, saj se je moral potruditi, da je stvari podrobno zapisal.

Druga monografija z naslovom Zakaj ljubim azaleje avtorice Josefe Marie Imme Mack je nastala na pobudo študentov. K njim je bila povabljena kot priča Dachaua in odgovarjala je na njihova vprašanja. »Po tistem srečanju s študenti pa sem se začela dejavneje ukvarjati z mojimi često zelo bolečimi spomini in sklenila sem, da jih zapišem« (Mack 1988, 6). Knjiga je bila napisana kar nekaj časa po vojni, in sicer leta 1988. 20-letna Josefa je doživela Dachau v posebni luči, saj vanj ni bila zaprta kot taboriščnica, ampak je prišla v stik z njimi, ko je v taborišče hodila po prevzem sadik za rože in zelenjavo, ki jih je naročil gospod Dür v koncentracijskem taborišču Dachau. Ko je videla, kaj se dogaja za žico, je šele spoznala, v kakšno nevarnost se spušča. Taboriščnikom je na skrivaj začela prinašati kruh in jim je bila v tolažbo. »To pričevanje žive vere naj bi pripomoglo, da bi se iz enega najtemnejših obdobij naše zgodovine učili in bi se streznili« (Mack 1988, 5). Avtorica se je rodila 10. februarja 1924 in je bila že od majhnjega vzgojena v protinacističnem duhu. Že kot majhna deklica je vedela, da se bližajo hudi časi, saj je večkrat slišala pogovor mame in očeta, ko sta se pogovarjala o Hitlerju. Med vojno je bila v samostanu kot kandidatinja pri Ubogih šolskih sestrah. Taborišče je obiskovala vse do osvoboditve konec aprila 1945. V svojem delu se je večkrat spravila v nevarnost, da bi se za žico lahko znašla tudi sama, zato je imela srečo, da je nemški vojaki niso dobili v svoje roke.

Bolj kot dogajanje znotraj taborišča opisuje stanje zunaj žice. Opisuje, kakšno je bilo stanje na cestah med vojno, ko so bile železniške zveze pretrgane, in kako so sovražniki prežali tudi zunaj taborišča. Svoj spomin povezuje s prostorom. »... v resnici ni skupine ne vrste

kolektivne dejavnosti, ki ne bi bila v kaki povezavi s krajem ...» (Halbwachs 2001, 157). Opisala je kar nekaj barak, v katerih so živeli taboriščniki, in polja, na katerih so opravljali svoja dela. »Desno od teh barak so se raztezala velika polja, na katerih so delale majhne skupine taboriščnikov. Pri vsaki je stal nadzornik« (Mack 1988, 21). Z opisom krajev in njihovega stanja pripomore h kolektivnemu spominu celotne družbe na tisti čas. Ljudje ob branju dobijo vtis, kako so bila videti mesta in taborišča med vojno. Opiše tudi vonj, ki se je širil okoli taborišč. Pravi, da jim je v nos udaril strahovit smrad (Mack 1988, 21). Za barakami pa je videla tudi prve taboriščnike, ki so bili oblečeni v zebraste hlače, jopiče ali ponošene civilne obleke. Imeli so do gola obrbite glave in zabuhel obraz (Mack 1988, 23). Podrobno opiše tudi hudo zimo in epidemijo tifusa v taborišču. Takrat je za taboriščnike začela zbirati tudi zdravila. Resnično jim je bila v veliko pomoč.

Poleg tega da je hodila v taborišče po sadike rož in zelenjavo, je taboriščnikom prinašala tudi razna sporočila od znancev zunaj žice, ki so nestrpnost čakali, kdaj se bodo njihovi bližnji vrnili nazaj domov. Njena vloga se je kmalu sprevrgla v vlogo posrednice, saj je pri taboriščnikih hitro pridobila zaupanje. Na pošto v Freising je nosila pisma taboriščnikov. Na njihovo željo jim je kasneje začela prinašati tudi kruh, kose šunke in masla. Svoja strašna videnja je na začetku zaupala le redkim, najprej sestri predstojnici in voditeljici kandidatini. S širjenjem svojih spoznanj je že v času vojne prispevala h kolektivnemu spominu družbe. V monografiji lahko opazimo tudi fotografije, ki so bile posnete v tistem času. Slike zgodbi podajo resničnost, da so se takšne grozote resnično dogajale. »Za mnoge velja, da ko nekaj vidijo, potem tudi verjamejo. Skozi slike lahko posamezniki vidijo stvari, dokler si stvari ne začnejo priznavati in tako premagajo šok in travmo, ki sta v povezavi z neprepričanjem« (Zelizer 2002, 2). Podale so jim resničnost in dokaz, da se je holokavst resnično zgodil. Podane so resnično posnete fotografije taboriščnikov in obrazi ljudi, ki jih je Imma Mack поблиže spoznala. Pod slikami pa so tudi njihova imena. V knjigi so zapisana imena taboriščnikov, ki jih je srečala na svoji poti in plantažah, in prav tako služijo pri ohranjanju kolektivnega spomina. Imen je omenjenih zelo malo, najbrž zaradi tega, ker je imela s taboriščniki zelo malo stika. Zgolj tistih nekaj posrednikov, kjer je prevzela sadike rož in zelenjavo. Zgodbo pa napiše predvsem z vidika dela v samostanu in kako negativno so bili nacisti nastrojeni proti njim. Torej lahko vidimo zgodbo s popolnoma drugega vidika.

V knjigi je zapisovala tudi letnice, da je bilo zgodbi lažje slediti. Za kolektivni spomin pa je to pomenilo lažje povezovanje dogodkov v taborišču z drugimi dogodki. Na primer: »leta 1935, ko je bilo Posarje ponovno priključeno Nemčiji« (Mack 1988, 71). Omogočajo nam pregled

nad dogajanjem točno določenega časa in ne govorimo več na splošno o letih, ko se je odvijala vojna. Zadnje poglavje posveti ljudem, ki so ji veliko pomenili in ji pomagali pri vožnji do plantaže. Vsakemu posebej se pokloni.

Tretja monografija ima naslov Spomini iz taborišča in je avtorsko delo Franca Jeze. Svoje spomine iz taborišča deli z drugimi že od leta 1958, odkar so izšle njegove zgodbe v Novem listu. Franc Jeza je bil »jetnik v Volterri in Ljubljani ter taboriščnik v Dachauu in Überlingenu ob Bodenskem jezeru« (Jeza 1986, 5). Rojen je bil na Ptuju 30. decembra 1916. Ta knjiga je služila za ohranjanje spomina ob 40-letnici konca vojne in jo je izdala Goriška Mohorjeva družba. Knjiga je sestavljena iz podlistka »V dachauskih blokih« in »Tekma s smrtjo«, »ki sta izhajala od 30. januarja 1958 do 25. marca 1961 v Novem listu« (Jeza 1986, 6). Pri tem je prvi del precej obsežnejši. Franc Jeza je eden prvih pisateljev v Sloveniji, ki je pisal o usodi taboriščnikov.

Od vseh naštetih monografij je ta najbolj obsežna in podrobna. Spomini v tej monografiji so zapisani zelo natančno. Podrobno opisuje ulice, kraje, trgovine, navade in ljudi. Že na začetku podrobno opiše ljubljanske zapore, v katerih se je znašel ob aretaciji. Spomni se želje po začetnem pobegu, vendar ni imel priložnosti. To je najbrž zato, ker so ti deli knjige izšli že zelo hitro po vojni in so bili njegovi boleči spomini še sveži. Njegovi opisi vsakdana v taborišču so zapisani vse od zgodnjega vstajanja, umivanja v kopalnici, apela, hoje na plantažo do večerje in kratkega nočnega počitka. Vse z najmanjšimi podrobnostmi. V knjigi navede tudi datume. S tem avtor ogromno pripomore h kolektivnemu spominu. Imensko predstavi tudi svoje prijatelje in znance, ki jih je srečeval. »Ime mu je bilo Sergej, doma pa je bil iz Omska, Učebnanja ulica« (Jeza 1986, 85). Ker je bil to eden izmed najbolj čudovitih ljudi, kar jih je kdaj spoznal, si je zapomnil celo ulico, kjer je živel. Čeprav si po osvoboditvi nista nikoli več pisala, mu bo vedno ostal v spominu. S tem je avtor ohranil svoj osebni spomin nanj in na njune zgode ter prispeval h kolektivnemu spominu, saj so najbrž mnogi, ki so ga poznali, še slišali o njem v tej monografiji. Njegovo podobo v knjigi opiše od glave do pet, omeni celo razporeditev zob. Kasneje v knjigi omeni še veliko imen in priimkov. Poleg svoje zgodbe na kratko obnovi tudi njihove. Kdo so, od kod so, kaj so delali v taborišču in kje so končali. Vse njegove navedbe so kasneje prišle prav sorodnikom, ki so želeli izvedeti, kaj so počeli njihovi bližnji v taborišču. Vsi zunaj žice so bili željni novih informacij, kljub temu da ponavadi niso bile obetavne.

Monografijo zaznamujejo tudi slike, vendar ni zapisano, ali so ilustracije narisali v taborišču ali so bile ustvarjene šele kasneje. Poleg tega niti ni znano, kdo jih je ustvaril. Barbie Zelizer pravi, da fotografije oblikujejo kolektivno preteklost (Zelizer 2002, 3). Slika ima določen pomen za skupino ljudi. Za vse tiste, ki so holokavst doživeli, jim fotografija pomeni skupno točko spomina. V njej lahko najdejo sebe in se spomnijo na tiste čase, čeprav morda sploh niso na sliki. Veliko vrednost pa predstavlja prav tako za ohranjanje spomina, tudi za ljudi, ki tistih časov niso doživeli.

V vseh treh monografijah z izpovedmi preživelih sem ugotovila, da prispevajo h kolektivnemu spominu celotne družbe, zato lahko potrdim svojo zadnjo tezo. To jim uspe s posredovanjem zgodb celotni družbi, saj so napisane podrobno. V navezavi na teorijo Halbwach pravi, da kolektivni spomin črpa svojo moč in svoje trajanje iz tega, da je njen nosilec skupek ljudi (Halbwach 2001, 52). Zgodbe iz taborišč se preko monografij z izpovedmi prenesejo na druge skupine ljudi in tako se podaljša trajanje kolektivnega spomina, torej se ta ohrani dlje časa. Posameznik ob branju resnično dobi dober vpogled v življenje taboriščnikov. S širjenjem zgodb so mnogim pomagali izvedeti resnico o tem, kaj se je zgodilo z njihovimi sorodniki, kdaj se je to zgodilo in kako. Gre za širjenje individualnega spomina, ki ga Halbwachs opredeljuje kot osebnega, tistega, ki ga poznamo samo mi sami. Poudarja pa, da bo zaupanje v naše spomine večje, če se opremo tudi na spomin drugih (Halbwachs 2001, 23). Zato je pomembno, da se osebni spomini združujejo v kolektivni spomin in pričarajo reprezentacijo preteklega časa. Vendar vseeno namen monografij z izpovedmi ostaja enak, in sicer prikazati svetu, kaj se je dogajalo, in to v prihodnje preprečiti. Njihove zgodbe so napisane preprosto in nekritično.

6 ZAKLJUČEK

Kljub temu da so danes številni spomini na dneve v taborišču Dachau zapisani na spletnih straneh, so monografije še vedno tisti prvi pristni spomini, ki jih je avtor zapisal po vojni. O individualnih spomilih sem pisala na začetku diplome in črpala Halbwachsovo teorijo. Individualni spomini so spomini, ki se namestijo v okviru naše osebnosti in našega osebnega življenja. Kljub temu da smo jih delili z drugimi, bomo na njih gledali iz svojega zornega kota (Halbwachs 2001, 55). Poleg tega pa se je posameznik zmožen vesti kot »član skupine, ki prispeva k evociranju in vzdrževanju neosebnihi spominov, kolikor ti spomini zadevajo skupino« (Halbwachs 2001, 55). Tako je po združitvi in evociranju individualnih spominov

začel nastajati kolektivni spomin družbe. V diplomskem delu sem se osredotočila na osebne spomine preživelih koncentracijskega taborišča Dachau. V dveh intervjujih sta mi preživela zaupala svoje individualne spomine iz taborišča Dachau. Potrebno pa je biti pozoren na negativne učinke časovnega odmika od dogodkov za žico in poudariti moč pozabljanja. »Večina prič je že preminulih, tako na strani obrambe kakor tožilstva. Spomini tistih, ki ostajajo in so še pripravljene pričati (ko premagajo očitke vesti oziroma svoje rane), pa postajajo vse bolj nejasni in stilizirani« (Levi 2003, 13). Moč pozabljanja je pustila vidne posledice tudi na obeh intervjujancih. Zaradi tega ne morem potrditi svoje teze, ki pravi, da monografije z izpovedmi preživelih pomagajo pri prebolevanju travme, saj se intervjuvanca ne spominjata več vsega, kar sta prebrala. Sama pa se najbrž nista zavedala, ali jima je branje pomagalo pri prebolevanju travme ali ne, saj gre za nezaveden proces.

Dogodki v taborišču Dachau so pustili trajne posledice in travme posameznikom, ki so se znašli za žico, in celotni družbi, ki je doživljala vojne čase. Vojna je ustvarila fizično in psihično škodo. Mesta so bila uničena, ljudje pa so bili prestrašeni in razbežani po svetu. Po vojni pa so se morali soočiti s posledicami kolektivne travme. Tako posamezniki kot družba so morali skozi več faz, da so lahko preboleli travmo. Kljub temu da čas celi rane, se te še niso v celoti zacelile in so vidne v svetu. Družbo danes naprej vleče prihodnost in problemi, ki z njo prihajajo, preživeli še vedno čutijo dolžnost, da se o tem govori, pravi Levi. (Levi 2003, 160).

Hvaležna sem Milošu Poljanšku, ki mi je v krajšem pogovoru ponudil vpogled v življenje za žico in posredoval podatke preživelih. S tem mi je omogočil slišati zgodbe, ki so v meni pustile močan vtis in znanje, ki ga ne bom nikoli pozabila. Osebne spomine na taborišče Borisa Uzarja in Zdravka Petriča sem povzela v krajši analizi. Z intervjujema sem potrdila drugo tezo, ki pravi, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo k ohranjanju osebnega spomina, saj sta morala oba večkrat pobrskati po svojih spominih, medtem ko sta brala različne zgodbe. Boris Uzar jih je bral v Dachauskem vestniku, Zdravko Petrič pa se ne spomni več, katere vse je prebral. Vendar so ju vse zgodbe ponesle nazaj, v čas življenja za žico. Potrjujem tudi tretjo tezo, da monografije z izpovedmi preživelih pripomorejo h kolektivnemu spominu celotne družbe, saj sta s širjenjem svojih zgodb, kljub temu da niso bile zapisane, širila svoj spomin na druge in tako se bo lahko ta še naprej ohranjal. Zadnjo tezo sem dodatno potrdila z diskurzivno analizo treh monografij z izpovedmi preživelih, saj podrobno opisujejo življenje v taborišču in so na voljo vsem, ki jih ti dogodki zanimajo. Tudi zgodbe v monografijah z izpovedmi so pretresljive in že samo branje človeka ne pusti

ravnodušnega. Igrajo pomembno vlogo pri reprezentaciji preteklosti in ohranjanju kolektivnega spomina na čas, ki so ga posamezniki preživeli v taborišču. Poleg tega pa opozarjajo ljudi, naj se takšni dogodki ne ponovijo. Te monografije bodo vedno spomin posameznika, ki je knjigo napisal. S tem ko je svoje spomine zapisal, bo lahko vedno pogledal nazaj v preteklost in si pri tem pomagal te spomine priklicati. Po drugi strani pa so monografije z izpovedmi preživelih spomin celotne družbe, saj pomagajo drugim pri vpogledu v življenje tistega časa.

Da bi se spomin na holokavst ohranjal še naprej, bosta tudi moja dva intervjuja objavljena na spletni strani Skupnosti internirancev Dachau. S tem bom prispevala svoj delček k mozaiku kolektivnega spomina na dogodke v Dachau. Tako bom dala priložnost njihovim vnukom, pravnukom in vsem drugim, ki jih ta tematika zanima, možnost vpogleda v življenje za vrati Dachaua.

7 LITERATURA

- Ajdič, Bojan, Fedor Bevc, Vlasto Kopač in France Medja. 1981. *Dachau*. Ljubljana: Borec.
- Assmann, Jan. 1988. *Collective memory and cultural identity*. Dostopno prek: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/95AssmannCollMemNGC.pdf> (15. maj 2013).
- Edkins, Jenny. 2003. *Trauma and the memory of Politics*. UK: Cambridge.
- Filipič, Milan. 2002. *Bili so uporni (zaprti, izgnani, ubiti na suženjskem delu v koncentracijskih taboriščih)*. Ljubljana: Koordinacijski odbor žrtev nacističnega nasilja pri GO ZZB NOB Slovenije.
- Halbwachs, Maurice. 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitaris.
- Huyssen, Andreas. 2003. *Present past. Urban palimpsests and the politics of memory*. California: Stanford university press.
- Jeza, Franc. 1985. *Spomini iz taborišča*. Trst: Goriška Mohorjeva družba.
- Office for democratic institutions and human rights. 2006. *Preparing holocaust memorial day*. Dostopno prek: http://www.holocausttaskforce.org/images/itf_data/documents/02_education/preparing_holocaust_memorial_days/preparing_holocaust_memorial_days-english.pdf (15. maj 2013).
- Poljanšek, Miloš. 2002. *Sonce tisočih je utonilo v morju*. Ljubljana: MOL in drugi.
- --- 2013. *Intervju z preživelim koncentracijskega taborišča Neuengamme*. Ljubljana, 26. februar.
- Pušnik, Maruša. 2005. *Fotografija v muzeju kot arhiv kolektivnega spomina: Ljubezem do zgodovine*. Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/TIP20052-3_Pusnik.pdf (16. maj 2013).
- --- 2011. *Popularizacija nacije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- S. Imma in Mack, Josefa. 1991. *Zakaj ljubim azaleje*. Koper: TD Ognjišče.
- Starman, Hannah. 2006. *Travma, ideologije pripadnosti, nacija: Nastavki za teoretski model*. Dostopno prek: <http://www2.arnes.si/~ljin16/RIG/RIG%2050-51/starman.pdf> (4. januar 2013).

- --- 2001. *Trauma and the making of Israeli's security*. University of Wales Aberystwyth.
- Vinitzky-Seroussi, Vered in Chana Teeger. 2010. *Unpacking the unspoken: Silence in collective memory and forgetting*. The university of North Carolina Press. Dostopno prek: http://scholar.harvard.edu/files/teeger/files/social_forces_march_2010.pdf (15. maj 2013).
- Vouk, Ivan. 1946. *Dachau*. Celje: Tiskarna družbe Sv. Mohorja v Celju.
- Uzar, Boris. 2013. *Intervju z preživelim koncentracijskega taborišča Dachau Borisom Uzarjem*. Ljubljana, 10. april.
- Zdravko, Petrič. 2013. *Intervju z preživelim koncentracijskega taborišča Dachau Zdravkom Petričem*. Ljubljana, 12. april.
- Zelizer, Barbie. 1998. *Remembering to forget*. Dostopno prek: Google books. (5. april 2013).
- --- 2002. *Finding aids to the past: bearing personal witness to traumatic public events*. Dostopno prek: http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1086&context=asc_papers (4. januar 2013).
- Wicke in Silver. 2009. A community responds to collective trauma: An ecological Analysis of the James Byrd murder in Jasper, Texas. Dostopno prek: <http://link.springer.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/content/pdf/10.1007%2Fs10464-009-9262-8.pdf> (14. maj 2013).